

ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ В ПОНЯТТЯХ МОВНОЇ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИН СВІТУ (ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОВІДНИХ ЛІНГВІСТІВ)

У статті проаналізовано та узагальнено погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо особливостей структури мовних та концептуальних картин світу. У роботі зацентровано на існуванні загального та специфічного в мові. Розглянуто роль культури у формуванні та еволюції національних картин світу та вплив національної мови на формування світогляду мовця. Проблему національної специфіки мови проаналізовано не лише з погляду співвідношення мови і мислення, мови і дійсності, але і з погляду співвідношення мови і культури, їх взаємодії і взаємовпливу. Культуру в дослідженні представлено як складний феномен, у рамках якого закріплено особливості пізнання дійсності тією або іншою лінгвокультурною спільнотою. Мовна картина світу розглядається як одна з основних складових культури та як засіб передачі лінгвокультурних особливостей.

Ключові слова: концепт; культура; концептуальна картина світу; мислення; мовна картина світу; мовна модель; національна специфіка мови.

Поняття «картина світу» належить до фундаментальних наукових понять, дослідження якого сягають вивчення питань про специфічність окремих мов як складових національних культур. Проблема теоретичного обґрунтування картин світу в різних аспектах займалася такі мовознавці, як Г. Брутян, Я. Анусевич, Н. Арутюнова, С. Бартмінський, І. Бодуен де Куртене, Р. Будагов, Л. Вайсгербер, А. Вежбицька, С. Верещагин, Р. Гжегорчикова, В. фон Гумбольдт, В. Звегинцев, Ю. Караулов, Г. Кардела, М. Лютер, А. Кожибський, В. Костомаров, Ч. Осгуд, О. Кубрякова, Д. Лихачов, П. Лозовський, М. Мазуркевич-Бжозовська, В. Маслова, І. Мачкевич, Л. Мікешина, Р. Павільоніс, Г. Палмер, З. Попова, В. Постовалова, Т. Радзівська, Е. Рош, Е. Сепір, І. Срезневський, Й. Стернін, В. Телія, М. Толстой, Б. Уорф, Р. Фрумкіна, Т. Цив'ян, Н. Шведова та інші.

Існування різних поглядів щодо особливостей структури картин світу, наявності/відсутності взаємозв'язку мови, культури та національної специфіки мови в поняттях мовної та концептуальної картин світу, відсутність чіткого тлумачення поняття «картина світу» свідчать про складність досліджуваного явища, необхідність ґрунтовного вивчення питання про співвідношення загального і специфічного в мові зумовлюють **актуальність** дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі поглядів провідних лінгвістів на особливості структури мовної та концептуальної картин світу. Основні **завдання** полягають у розгляді співвідношення загального і специфічного в мові, дослідженні ролі культури у

своєрідності національних картин світу, аналізі впливу національної мови на формування світогляду окремого мовця.

Основні теоретичні положення про специфічність риси в іменуванні світу, що багато в чому визначили подальший розвиток мовознавства, були запропоновані В. фон Гумбольдтом. Дослідник значну увагу приділяв пошукам вирішення питання про те, що забезпечує єдність людей як інтелектуальних істот і про причини величезної різноманітності національних мов. Для В. фон Гумбольдта інтегративним фактором виступала людська мова. І для пояснення того факту, що, незважаючи на спільність основ людської свідомості, кожен народ виражає свої думки специфічним чином, В. фон Гумбольдт пропонує гіпотезу про вплив на мову «духу народу»: «У мові зафіксований увесь національний характер... Різні мови є для націй органами їх оригінального мислення» [6, с. 303–304]. Отже, мова формується під впливом національної духовної культури народу, і тому кожна мова унікальна. У свою чергу, на думку В. фон Гумбольдта, мова впливає на мислення мовців, оскільки «інтелектуальна діяльність, абсолютно духовна... за допомогою звука матеріалізується в мовленні й стає доступною для чуттєвого сприйняття» [6, с. 75]. Учений пов'язує проблему національної мови з проблемою співвідношення мови і мислення, підкреслюючи, що провідна роль належить мові. Мислення, за В. фон Гумбольдтом, національно детерміноване. На думку вченого, людина, засвоюючи мову, одночасно засвоює і національний погляд на світ.

У США, незалежно від В. фон Гумбольдта, з'явилися подібні концепції. Так, Е. Сепір зауважував на залежності процесу людського пізнання від мови: «Люди живуть не лише в об'єктивному світі речей і не лише у світі суспільної діяльності, як зазвичай вважається; вони значною мірою перебувають під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування для цього суспільства» [10, с. 114].

Дійсність, на думку Е. Сепіра, значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм. Він вважає, що ми бачимо, чуємо і сприймаємо так чи інакше ті або інші явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають цю форму вираження. За Е. Сепіром, мислення також є невіддільним від вербальної форми й залежить від неї, мова є певною системою категорій, відповідно до якої ми сприймаємо навколишній світ. За переконаннями вченого, тільки в момент свого виникнення мова і її форми визначалися досвідом, результатами взаємодії людини з навколишньою дійсністю. Згодом уже система мови визначає процес нашого сприйняття дійсності [10].

Е. Сепір, як і В. фон Гумбольдт, також говорить про залежність національної свідомості від системи мови. Дослідник стверджує, що мова створює свою особливу реальність, він порівнює мову із «системою координат», яка забезпечує орієнтацію в навколишньому світі [7, с. 134].

Думку про те, що світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований нашою свідомістю, а це означає – мовною системою, що зберігається в нашій свідомості, розвиває американський дослідник Б. Уорф, який зазначає, що ми розчленовуємо світ, організовуємо його в поняття і розподіляємо значення так, а не інакше в основному тому, що ми учасники певної угоди, укладеної подібною системою. Цю думку Б. Уорф згодом покладає в основу принципу лінгвістичної відносності: «Ми стикаємося... з новим принципом відносності, який свідчить, що схожі фізичні явища дозволяють створити схожу картину всесвіту тільки за схожості або, принаймні, за співвіднесеності мовних систем» [14, с. 174–175].

В американській лінгвістиці на основі принципу лінгвістичної відносності створено теорію примітивних мов, згідно з якою мовам із більш елементарною структурою відповідають нижчі рівні розвитку мислення народів-носіїв таких мов. Провідною ідеєю принципу лінгвістичної відносності є неможливість точного перекладу з однієї мови на іншу та навіть неможливість взаєморозуміння між людьми різних національностей. Крім того зазначимо, що якщо система мови впливала б на процес людського мислення, то неможливий був би розвиток науки і культури.

Польський дослідник, засновник філософії загальної семантики, ще одного напрямку, що розвивав погляди В. фон Гумбольдта, А. Кожийський писав, що кожна мова, маючи структуру, за самою своєю природою відбиває в цій структурі світ так, як він розумівся тими, хто розвивав мову [1, с. 271].

Наразі в західній лінгвістиці положення про існування загальних основ людського мислення стало загальноновизнаним. На основі експериментальних

даних Ч. Осгуд стверджує: «Сучасні порівняльні дослідження з психолінгвістики доводять, що хоча мови проявляють явну унікальність у фонології, граматиці й семантиці, яка робить їх незрозумілими для носіїв інших мов, на глибинному рівні вони демонструють наявність універсалій, які роблять можливим переклад з однієї мови на іншу» [17, с. 4].

А. Вежбицька, одна з видатних польських дослідників семантики та питань про існування універсальних категорій свідомості, автор теорії семантичних примітивів, поділяє погляд на існування мовних універсалій: «Мови і культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні й лексичні універсалії, що вказують на загальний понятійний базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура... а специфічні для мов конфігурації цих примітивів відбивають різноманітність культур» [4, с. 297]. А. Вежбицька вважає, що мови відрізняються конкретними наборами універсалій, використовуваних у процесі комунікації, вона стверджує, що кожний набір виступає нічим іншим, як однією лінгвоспецифічною маніфестацією універсального набору людських концептів [5, с. 17].

На наш погляд, теорія семантичних примітивів як інтеграційний підхід має велике значення, оскільки дозволяє визначити суть національної специфіки мов, що існує за спільних законів людського мислення. Теорія семантичних примітивів корегує принцип лінгвістичної відносності Уорфа, оскільки дає принципове теоретичне обґрунтування можливості перекладу з однієї мови на іншу.

Досить поширеним напрямом в американському мовознавстві є культурна лінгвістика. Теоретичну основу цього напрямку сформували погляди Е. Сепіра і Б. Уорфа. Головним постулатом цього напрямку виступає думка про існування між людською свідомістю і дійсністю проміжного світу, що є особливою моделлю реального світу. Цей особливий світ в американській традиції, наслідуючи Б. Уорфа, прийнято називати поглядом на світ (за сучасною термінологією – мовна картина світу).

Г. Палмер підкреслює внутрішню складність цього поняття, та, на відміну від старших представників американської антропології, не абсолютизує роль мови в цих взаємовідносинах. Мова, – на думку Г. Палмера, – могла би повністю детермінувати погляд на світ у такій культурі, де були б відсутні інші засоби вираження і комунікації. Проте такої культури, на думку вченого, не існує [18, с. 291].

У вітчизняній лінгвістиці другої половини ХХ століття у зв'язку із критикою теорії лінгвістичної відносності, розробленої американським дослідником Б. Уорфом, проблема національно-культурної специфіки мови отримала новий поштовх до розвитку. В. Звегинцев у статті «Теоретико-лінгвістичні передумови гіпотези Сепіра-Уорфа» вказує на принципові помилки цієї теорії. Він пише, що мова є похідною від свідомості та від мислення, мова не робить визначального впливу на процес мислення. Розходження в мовах, на думку дослідника, пояснюються, по-перше, конкретними матеріальними і соціальними умовами існування цих мов; по-друге, особливостями людської свідомості й мислення;

по-третє, конструктивними особливостями і законами функціонування самих мов. Спільність основних категорій людського мислення забезпечують саме універсальні особливості людської свідомості: «У різних формах люди мислять про одне і те саме» [7, с. 129].

Г. Брутян, піддавши критиці теорію лінгвістичної відносності, запропонував, у свою чергу, теорію лінгвістичної додатковості. В основі цієї теорії покладено постулат, що в основі пізнання лежить загальна для усього людства логічна модель, а «через вербальні образи і мовні моделі відбувається додаткове бачення світу. Лінгвістичне моделювання світу поєднується з логічним його відображенням, створюючи передумови сприйняття більш повної та всебічної картини навколишньої дійсності» [2, с. 57].

Отже, вітчизняні лінгвісти обґрунтували наявність у мислення універсальних, загальнолюдських основ, які не можуть бути обумовлені системою мови.

Сама проблема національної специфіки мови пов'язана не лише з питаннями співвідношення мови і мислення, мови і дійсності, але і з проблемою співвідношення мови і культури, їх взаємодією і взаємовпливом.

Думки про роль культури і світогляду народу у процесі розвитку мови було відбито в роботах багатьох мовознавців різних епох. І. Срезневський писав, що уявити народ і мову один без одного неможливо [11, с. 16–17]. Р. Будагов пояснював національну специфічність мови соціальними умовами існування народу і зазначав, що будь-яка національна мова – це не лише певна система позначень, але і результат своєрідного відображення всієї діяльності людей, які говорять цією національною мовою [3, с. 49].

Один з основоположників вітчизняної етнолінгвістики М. Толстой говорив про те, що мова може розглядатися як знаряддя культури і може описуватися через ознаки, загальні для усіх явищ культури, а з іншого боку, мова і культура – це незалежні, автономні семантичні системи [13, 36]. В. Телія також визнає нерозривний зв'язок мови і традиційної культури за визначальної ролі останньої [12]. Слідом за більшістю дослідників, ми визнаємо наявність у мислення універсальних загальнолюдських основ, національну ж своєрідність мов вважаємо обумовленою конкретно-історичними умовами та зв'язком мови й культури, та наголошуємо на визначальній ролі культури у формуванні національної своєрідності.

Одним з основних понять у сучасних дослідженнях, присвячених взаємозв'язку мови і культури та національної специфіки мови, виступає поняття мовної та концептуальної картин світу. Мовна картина світу (МКС) інтерпретує дійсність, з якою стикається людина, і регулює людську поведінку відносно до цієї дійсності. Як пише І. Мачкевич: «у такий спосіб мовна картина світу пов'язується з двома сферами людської активності: мисленням і дією» [16, с. 52].

Мислення людини нерозривно пов'язане з процесом категоризації. Р. Фрумкіна визначає цей процес як акт віднесення слова (об'єкта) до групи. Розрізняють первинну категоризацію – групування окремих екземплярів у класи, та узагальнювальну категоризацію – групування класів у надкласи. І. Мачкевич вказує на значну роль, яку грає категоризація у процесі

пізнання: «Основна мета категоризації – зменшення роздробленості світу... Категоризація представляє людині світ спрощеним і знерухомленим, пристосованим до пізнавальних здібностей людини» [16, с. 52–53].

Розрізняють дві моделі категоризації: логічну і природну. Логічна модель категоризації ґрунтується на визнанні об'єктивно існуючої впорядкованості навколишньої дійсності. Тому передбачається, що логічні категорії лише відбивають порядок світу. Кожну логічну категорію утворюють об'єкти (явища), що мають певний набір суттєвих властивостей. Цей набір є обов'язковим для всіх представників цієї категорії. Він відрізняє одну категорію від іншої. Кожен об'єкт може або однозначно належати до певної категорії, або так само безперечно до неї не належати. Тому категорії мають чіткі межі, які принципово не підлягають зміні.

Дефекти цієї моделі виявилися, коли підтвердилося, що існують такі поняття, для яких ми не можемо знайти визначальних властивостей, характерних усім десигнатам. Тому виникла модель природної категоризації, основоположником якої є французький психолог Е. Рош. Члени природної категорії не є рівноправними. У них виділяються особливі об'єкти – психологічні центри категорії (прототипи) [13]. Існування природної категорії зумовлене сукупністю властивостей, характерних для її прототипу – найрепрезентативнішого представника. Менш репрезентативні представники в тому або іншому ступені схожі з прототипом, тобто мають спільну з ним одну або декілька властивостей. Природні категорії внутрішньо неоднорідні, їх межі є відкритими, і категорії можуть постійно розширюватися. Перевага моделі природної категоризації полягає в тому, що людська свідомість не втрачає своєї активності та впливає на процес категоризації. Ця теорія має вагомий методологічний значення. Г. Кардела зазначає, що завдяки виокремленню природних категорій, що спираються на теорію прототипів, дослідники отримують досконале знаряддя для вивчення проблем, пов'язаних з «неточністю мови» [15, с. 37]. Наразі вже не викликає сумніву той факт, що мова є явищем складним, суперечливим, і тому його категорії не можуть розглядатися як щось незмінне. Модель природної категоризації, таким чином, надає можливість виявити ту приховану систему, яка є основою мовного знання. Поява в науковому вжитку поняття «природна категорія» дозволило лінгвістам виявити основні одиниці, з яких складається МК. Цими одиницями виступають саме природні мовні категорії, представлені семантичними полями. Так, про картину світу дозволяють судити не стільки окремі слова, скільки принципи групування і класифікації понять, що знаходять формальне вираження в мові.

Важливість природних мовних категорій полягає ще і в тому, що саме з ними пов'язані відмінності МКС у різних мовах. Ці відмінності зумовлені, по-перше, неоднаковим визначенням меж категорій, що є свідченням неоднакового досвіду народів у контактах з дійсністю. При тотожності меж категорії відмінності можуть полягати в її внутрішній структурі, наприклад, проявлятися у виборі прототипу. Вибір прототипу

інформує про важливість цього об'єкта у свідомості людей, що може бути пов'язане з навколишньою дійсністю людини і людським досвідом.

Необхідно звернути увагу на ще одну проблему, пов'язану з розрізненням наукової і ненаукової концептуальної картини світу (ККС). Л. Мікешина визначає наукову КС як предметне знання, що складається з різних форм: фактів, принципів, законів, гіпотез і теорій [9, с. 62]. Під наївною КС розуміються найчастіше реальні уявлення про світ і людину, властиві членам цієї культурно-історичної спільноти на певному етапі її розвитку, які є необхідною когнітивною основою адаптації до світу.

Очевидно, що наївна КС становить основу КК. У філософських роботах поняття наукової КС детально розробляється у зв'язку з проблемою світогляду. При цьому більшість дослідників вважають наукову КС частиною культури, особливою формою ККС, бо наукова КС являє собою не більше ніж науковий аспект загальної культурно-історичної КС. Отже, наукова КС так само, як і наївна КС, є частиною КК. Категорії наукової КС мають найчастіше вербальне втілення. Наївна КС ставить перед собою конкретні

цілі орієнтації і успішної діяльності у світі. Її центр – людина, її здібності та потреби, її сприйняття світу. Наукова КС націлена на пізнання об'єктивної реальності, світу такими, якими вони є безвідносно до людини. В основі наукової КС лежить процес логічної категоризації, а в основі наївної КС – процес природної категоризації.

У сучасному мовознавстві зв'язок мислення, мови і культури визнається більшістю дослідників. Культура є складним феноменом, у рамках якого розрізняють традиційний, масовий і елітарний компоненти. У аспекті вивчення національної специфіки найбільший інтерес представляє традиційна культура, у матеріальних і духовних творах якої закріплені особливості пізнання дійсності тією або іншою лінгвокультурною спільнотою. Мовна картина світу, як одна з основних складових культури, є одним із засобів передачі цих особливостей.

Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, питання про взаємозв'язок «мова – культура», про роль національної специфіки мови залишаються актуальними, відкритими й дискусійними та потребують подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брутян Г. А. Теория общей семантики / Г. А. Брутян. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1959. – 319 с.
2. Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа / Г. А. Брутян. – Ереван : «Луїс», 1968. – 66 с.
3. Будагов Р. А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени / Р. А. Будагов. – М. : Наука, 1978. – 248 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание : Пер. с англ. / А. Вежбицкая. – М. : Рус. словари, 1996. – 416 с.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков : Пер. с англ. / А. Вежбицкая – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 776 с.
6. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию : Пер. с нем. / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
7. Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа / В. А. Звегинцев // Новое в лингвистике : Сб. статей – вып. 1. – М. : Изд. иностр. лит., 1960. – С. 113–134.
8. Касевич В. Б. Буддизм. Картина мира. Язык / В. Б. Касевич. – СПб. : Петрополис, 1996. – 267 с.
9. Микешина Л. А. Научная картина мира как мировоззренческая форма знания / Л. А. Микешина // Научная картина мира. Логико-гносеологический аспект : Сб. научн. тр. – Киев : Наук, думка, 1983. – С. 62–79.
10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии : Пер. с англ. / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – 654 с.
11. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – 135 с.
12. Телия В. Н. Русская фразеология : семантико-прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 288 с.
13. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Языки рус. культуры, 1995. – 375 с.
14. Уорф Б. Наука и языкознание : Пер. с англ. / Б. Уорф // Новое в лингвистике. – вып. 1. – М. : Изд. иностр. лит., 1960. – с. 173–178.
15. Kardela H. Ogdena i Richardsa trojkat uzupelniony, czyli co bada gramatyka kognitywna / H. Kardela // Językowy obraz swiata / Pod red. J. Bartminkiego. – Lublin : UMCS, 1999. – P. 15–39.
16. Mackiewicz J. Kategoriezacja a językowy obraz swiata / J. Mackiewicz // Językowy obraz swiata / Pod red. J. Bartminkiego. – Lublin : UMCS, 1999 – P. 47–57.
17. Osgood Ch. E., May W. H., Miron M. S. Cross-cultural Universals of Affective Meaning. – Urbana : University of Illinois Press, 1975. – 486 p.
18. Palmer G. V. Toward a theory of cultural linguistics / G. V. Palmer. – Austin : University of Texas Press, 1999. – 348 p.

Н. А. Гайдук,

Мариупольский государственный университет, г. Мариуполь, Украина

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ В ПОНЯТИЯХ ЯЗЫКОВОЙ И КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ КАРТИН МИРА (ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ВЕДУЩИХ ЛИНГВИСТОВ)

В статье проанализированы и обобщены взгляды украинских и зарубежных лингвистов относительно особенностей структуры языковой и концептуальной картин мира. В работе акцентировано внимание на существовании общего и специфического в языке. Рассмотрены роль культуры в формировании и эволюции национальных картин мира, влияние национального языка на формирование мировоззрения. Проблема

национальной специфики языка проанализирована не только с точки зрения соотношения языка и мышления, языка и действительности, но и с точки зрения соотношения языка и культуры, их взаимодействия и взаимовлияния. Культура в исследовании представлена как сложный феномен, в рамках которого закреплены особенности познания действительности той или иной лингвокультурной общности. Языковая картина мира рассматривается как одна из основных составляющих культуры и как средство передачи лингвокультурных особенностей.

Ключевые слова: концепт; культура; концептуальная картина мира; мышление; языковая картина мира; языковая модель; национальная специфика языка.

*N. Gaiduk,
Mariupol State University, Mariupol, Ukraine*

REFLECTION OF NATIONAL SPECIFICS IN THE CONCEPT OF LINGUISTIC AND CONCEPTUAL PICTURE OF THE WORLD (REVIEW RESEARCH OF LEADING LINGUISTS)

This article analyzes the structural features of pictures of the world, the presence / absence of the relationship of language and culture. The article analyzes the views of leading American, German, Polish, Russian, Ukrainian linguists on features of structure of the language and conceptual pictures of the world, is considered the ratio of general and specific in the language, examines the role of culture in the formation and evolution of the national pictures of the world, the influence of the national language on formation of the world outlook. In the article basic and non-basic conceptual point of intersection of the concepts and language pictures of the world are considered. A generalized interpretation of the notion of "conceptual picture of the world", "language world" is offered. The article substantiates the existence of a universal in the thinking, and this cannot be caused by the system of language. The problem of national specificity of language is not only regarded as the ratio "language – thinking," "language – reality", but also as the ratio "language – culture". Culture is presented as a complex phenomenon, which establishes the characteristics of knowledge validity of a linguistic-cultural community. Language picture of the world is regarded as one of the basic components of culture and as a means of transmission linguocultural features. The scientific value of the article is that it is a comprehensive study of language and conceptual world view. The practical significance of the results and conclusions of the work is that they can be used for further studies of general problems description languages and literatures.

Key words: concept; culture; conceptual picture of the world; thinking; language picture of the world; language model; national specific of language.